

VREEMDE HENK VELTKAMP VOGELS

Dominees en priesters in de wereldliteratuur

uitgeverij

Voor Ineke, die het al zo lang uithoudt met haar vreemde vogel.

© 2016 Uitgeverij Kok

Postbus 13288, 3507 LG Utrecht

www.kok.nl

Omslagontwerp: Garage BNO

Beeldrecht: © René Magritte, Man in a Bowler Hat, 1964 c/o Pic-
toright Amsterdam 2016

Foto omslag: René Magritte, L'homme au chapeau melon (1964).

Copyright Credits: © Photothèque R. Magritte / Banque d'images,
Adagp, Paris, 2016

ISBN 978 90 435 2726 2

ISBN e-book 978 90 435 2727 9

NUR 320

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden
verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevens-
bestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze,
hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of
op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toe-
stemming van de uitgever.

Voorwoord

Verzamelen zit ons mensen in het bloed. Aan postzegels of munten doe ik niet, ik ben meer een jager-verzamelaar van papieren geestelijken: dominees en priesters (ze mogen ook evangelist, paus of bisschop zijn), door een romanschrijver bedacht voor een belangrijke rol in diens boek.

Toen ik zelf predikant werd begonnen zulke fictionele collega's mij nieuwsgierig te maken. Hoe brengen zij het ervan af in dit wondere maar soms ook nogal wonderlijke ambt? Waar lopen ze warm voor, waar hebben ze een hekel aan en waar liggen ze wakker van? Waar zetten ze zich voor in en waar lopen ze liever voor weg? Wat inspireert hen in hun werk en wat berooft hen soms van de motivatie waarmee ze er ooit aan begonnen? Waar leven ze voor en waar leven ze van?

Mijn belangstelling voor deze verzonden collega's werd ook gewekt doordat ze transparant zijn voor hun tijd en cultuur. Anders gezegd: zij zijn wat hun auteur in hen ziet. In zo'n romanpersonage van dominee of priester is die auteur tegelijk ook tolk van de eigen tijd en cultuur, inclusief de betekenis die daarin aan godsdienst en kerk wordt toegekend.

Op die manier biedt *Vreemde vogels* dus ook een soort historische, culturele en godsdienstsociologische staalkaart, met een caleidoscopisch beeld van christelijk geloof en kerk gedurende de afgelopen tweeënhalve eeuw in Europa en Noord-Amerika.

Honderd van de meest kleurrijke en boeiende exemplaren uit mijn verzameling heb ik hier in tien hoofdstukken thematisch gerangschikt. Waarom hebben zij ooit voor dit ambt gekozen? Hoe maken ze van geloof hun beroep en wat geloven ze zelf? Hoe

doen ze het op de preekstoel, op huisbezoek en op straat? Welke rol spelen liefde en seksualiteit in hun leven? Hoe gaan ze om met hun gezin, als ze dat mogen hebben, en zo niet, met hun celibaat? Waar liggen hun valkuilen en waar gaan ze over de schreef?

Alle honderd oefenen hetzelfde beroep uit. Maar wat een verschillen! De een is vervuld van vurige geloofsijver, de ander gedraagt zich lauw of uitgeblust. De een is succesvol, in aanzien en geliefd bij de gelovigen, de ander twijfelt aan alles en het meest nog aan zichzelf. De een is eerlijk en oprecht, de ander heeft nogal wat te verbergen.

Toch delen ze allen dat wonderlijke beroep van voorganger, leider van een groep meer of minder gelovigen, een boodschap verkondigend die van goddelijke oorsprong geacht wordt te zijn. En allemaal, of ze nu priester of dominee worden genoemd, verrichten ze die priesterlijke oertaak van alle tijden en culturen: veerman tussen twee oevers, de goddelijke en de menselijke, verbinding makend tussen ginds en hier, hemel en aarde, droom en werkelijkheid, hoge idealen en weerbarstige levenspraktijk.

Met een aantal van de honderd hier samengebrachte geestelijken uit de wereldliteratuur kreeg ik een band. Literatuur is kunst, en het mooie van kunst is het dubbelzinnige ervan: noodzakelijk, maar tegelijk nergens voor nodig. Met kunst hoef je niks, dus ook literatuur hoeft niet nuttig of leerzaam te zijn. Toch had ik er niets op tegen dat mijn fictionele collega's zich af en toe met mij en mijn werk begonnen te bemoeien – en ik op mijn beurt met het hunne. Soms maakten ze mij jaloers om hun idealen, hun standvastigheid of hun inzicht. Sommigen wilde ik wel toeroepen: “Kijk toch uit!” Anderen maakten me boos – huiswerk dus, want wat schuilt daaronder bij mijzelf? Menige papieren collega keek kritisch over mijn schouder mee met indringende vragen.

Jammer dat 't zo'n mannenbedoening is gebleven. Over vrouwelijke voorgangers zijn nog maar weinig romans geschreven. Pas in de vorige eeuw lieten sommige kerken, aanvankelijk heel aarzelend, vrouwen toe tot het ambt van predikant. In deze collectie die in de achttiende eeuw begint, en ook veel rooms-katholieke priesters omvat, zijn zij dus ver in de minderheid.

“Hoe gezegend in dit land / is het vak van predikant” dichtte Cornelis Paradijs, alias Frederik van Eeden, in zijn *Grassprietjes* van 1885. Als spreekbuis van de Tachtigers hekelt hij met milde ironie de domineespoëzie van zijn negentiende eeuw. Behalve als prekers, dichters en schrijvers waren dominees toen ook geliefd als romanfiguren, ook al was dat in Nederland toen al aanzienlijk minder dan in het Victoriaanse Engeland.

In de twintigste eeuw was dat voor Nederland snel voorbij. In 1931, bijna een halve eeuw na Paradijs' *Grassprietjes* schrijft Menno ter Braak *Afscheid van domineesland*. Sindsdien zijn eerwaarde personages in de Nederlandse literatuur even zeldzaam geworden als de gevlekte vinpootsalamander. Ook waar ze nog gesignaleerd worden, spelen ze een rol die marginaal óf karikaturaal is. Maar gelukkig worden in de rest van Europa en in Noord-Amerika tot op vandaag nog steeds boeiende romans geschreven waarin dominees en priesters hun weg zoeken, vaak tegen de stroom van ontkerkelijking in.

“Waarom moest je toch zo nodig priester worden? Je hebt je er onnoemelijk veel ellende mee op de hals gehaald.”

(Vader van Andreas Wingert in *Der Seiltänzer* door Michael Göring)

HOOFDSTUK 1

Roeping en vorming

Op mijn zeventiende ging ik theologie studeren. In Kampen nog wel. Bij d’Olde Zwarver, de molen aan het Gebed-zonder-end, zoals Kampenaren de weg naar Wezep noemen, stond ik vaak te liften. Vaak waren automobilisten wel bereid om zo’n *stoedent* mee te nemen. Zoals de man die zich voorstelde als ‘Pinkstergelovige in de Heer en smid in Oldebroek’. Nadat ik zijn vermoeden dat ik theologiestudent was had bevestigd, vroeg hij: “Heb jij dan roeping?” Wat moest ik antwoorden? Bij ‘ja’ zou hij misschien wel doorvragen naar bijzonderheden als tijd en plaats, maar ik had nooit een stem van Boven vernomen die zei: Henk, je moet dominee worden. Bij ‘nee’ zou hij willen weten wat ik dan toch in Godsnaam in Kampen te zoeken had. Gelukkig was op college juist Luthers visie behandeld over roeping en beroep. Enthousiast betoogde ik hoe in elk beroep ook een roeping ligt – voor zowel smid als predikant. Hoofdschuddend liet de smid mij uit, hij was op zijn bestemming. Maar ik nog lang niet, las ik in zijn ogen.

Nee, dan Ibsens dominee Brand! Op elk kruispunt van wegen weet hij zeker welke hem naar zijn roeping leidt. Zelfs als dat zijn ondergang wordt. Of Aljosha Karamazov, die door starets Zosima zijn roeping krijgt aangezegd. Over roeping kun je veelvuldig tobben, en er zelfs ziek van worden, zoals Bernanos’ anonieme plat-

telandspastoor. Andreas Wingert overpeinst hoe hij misschien wel meer uit angst dan uit moed priester werd. En Stephen Dedalus komt tot de ontdekking dat roeping hem gewoon werd aangepreut door de leraren op het seminarie.

Maar over bijzondere roepingservaringen lezen we ook. “Doe je plicht”, hoort Don Ardito Piccardi een stem zeggen die net als bij Mozes uit een struik lijkt te komen. Wanneer bij een karwei de hamerkop van de steel schiet beseft timmerman Johannes Ruygveen dat zijn roeping elders ligt: “Zo liet de Heere mij weten dat ik niet langer mocht timmeren.” En de anonieme hoofdpersoon in Michael Arditti’s *The Celibate* voelde al op zijn tiende het geloof als een warme golf door zijn lijf stromen.

Natuurlijk kun je ook levenslang veinzen en je roeping misbruiken als voorwendsel voor een gerieflijk leven, zoals Edmond Music. Of je valt van je geloof en voelt je vervolgens omgekeerd geroepen, namelijk om weer terug te gaan halen wat je ooit verkondigde. Dat ziet ex-evangelist Olof Helmersson in Torgny Lindgrens *Aquavit* als levenswerk voor zijn oude dag.

1.1 Brand *Henrik Ibsen, 1865*

Geen compromis, geen duimbreed opzij. Alles en iedereen moet wijken voor het roepingsbesef van dominee Brand, de in het zwart geklede hoofdrolspeler in het gelijknamige toneelstuk van de Noorse schrijver Henrik Ibsen.

Onderweg in de bergen ontmoet eerwaarde Brand zijn oude schoolvriend Einar met diens verloofde Agnes. In hun gezelschap vervolgt Brand, onophoudelijk orerend over Gods oordeel, zijn tocht naar het dal van zijn jeugd. Daarheen weet hij zich geroepen, om de mensen er het oordeel aan te zeggen: de hongersnood waaronder zij lijden als Gods straf voor hun gebrek aan geloof. Agnes

raakt volledig in de ban van deze fanatiekeling. Zij verbreekt haar verloving, trouwt met Brand en schenkt hem een zoon, Alf.

Een bode komt berichten dat Brands oude moeder stervende is. Nog eenmaal zou zij uit handen van haar zoon het Avondmaal willen ontvangen. Maar Brand weigert te gaan, omdat moeder niet al haar bezit aan de kerk heeft geschonken.

Bode: “Zij zat in bed óp, boog voorover / en zei: ‘Ga nu de priester halen.’ / Mijn half bezit is voor de kerk.”

Brand: “De helft! De helft! ’t Moet álles zijn.”

De bode gaat het haar berichten, en komt weer terug bij Brand.

Bode: “’t Zal negen tienden zijn.”

Brand: “Ga, zeg de zieke wat ’k gebod. / Voor haar wijd ik geen wijn, geen brood.”

Niet alleen tegenover zijn oude moeder is Brand onverbidde-lijk. Wanneer zoon Alf ernstig ziek wordt geeft de dokter Brand het dringende advies om een beroep aan te nemen naar een plaats met een gezonder klimaat. Maar Brand ziet dit een als een verzoeking door Satan om zijn roeping te verzaken. Hij blijft, en de jongen sterft.

Zijn gemeente bezweert hij om de bouw van een nieuwe kerk te bekostigen. Maar zodra die gereed is blijkt Brand alweer een nieuwe roeping te hebben. Niet beneden in het dorp zal de plek zijn om God te eren, maar onder een bergtop. Dus leidt Brand zijn gemeente daarheen, als een nieuwe Mozes. Maar de tocht is lang en zwaar, de mensen verliezen de moed, keren zich tegen hun dominee, en gaan terug. Agnes doet een hartstochtelijk be-rop op haar man om voor één keer zijn onverbiddelijke ‘alles of niets’ op te geven en ook om te keren. Brand weigert en trekt alleen verder, op zoek naar zijn God. Hoog in de bergen komt een krankzinnige vrouw op hem af, in doodsangst voor de zwarte ha-

vik die haar achtervolgt. In Brand meent zij Christus te ontmoeten. Ze vuurt haar geweer af op de havik maar veroorzaakt daarmee een lawine die beiden verzwelgt.

Wat Brandt zijn roeping noemde is zijn afgod geworden, de niets en niemand ontziende verabsolutering van zijn wil tot wet voor allen. Voor Agnes terugkeerde naar het dorp was zijn laatste verwijt: “Dat gij ’t niet *kunt* wordt u vergeven. / Maar nimmermeer dat gij ’t niet *wilt*.”

1.2 Aljosha Karamazov *Fjodor M. Dostojevski, 1880*

Seminarist Aljosha, jongste van drie gebroeders Karamazov, raakt rond zijn twintigste in de ban van een beroemde starets, Zosima. Ooit een man van de wereld zag hij, midden in een duel om een vrouw, ineens het licht. Hij wierp zijn pistool in de ring en ging in het klooster. Als vrome monnik met diep pastoraal-psychologisch inzicht biedt Zosima raad en troost aan velen die van heinde en ver bij hem komen.

Kort voor zijn dood vertelt de starets aan Aljosha hoe hij die plotselinge ommekeer in zijn leven toeschrijft aan de gezegende herinnering aan een broer, die op zeventienjarige leeftijd stierf. Van God noch gebod had die willen weten, tot hij ernstig ziek werd. Zosima’s kostbaarste herinnering: “Eens ging ik zijn kamer binnen terwijl er niemand anders was. Het was in het avonduur, helder nog, de zon stond laag en de hele kamer baadde in het licht. Mijn broer wenkte mij toen hij me zag, ik liep naar hem toe, hij sloeg zijn beide armen om mijn schouders en keek me in vervoering en vol liefde aan; hij zei niets, hij keek alleen maar, een paar minuten lang. ‘Ga nu maar’, zei hij, ‘speel, leef voor mij.’ Toen verliet ik de kamer om te gaan spelen. En nog vele malen in mijn leven heb ik met tranen teruggedacht aan dat moment

waarop hij me zei dat ik voor hem moest leven.”

De ware betekenis daarvan beseft Zosima pas veel later, na dat afgebroken duel, zo vertelt hij op zijn sterfbed aan Aljosha. “Later, bij het klimmen der jaren, kwam ik steeds meer tot het inzicht dat deze broer als het ware een vingerwijzing en een voorbeschikking van boven was voor de verdere loop van mijn leven, want ware hij niet in mijn leven verschenen, ware hij er in het geheel niet geweest, dan denk ik dat ik nooit of te nimmer de monnikspij had aangetrokken en nooit deze waardevolle weg was gegaan.”

Vanaf hun eerste ontmoeting deed Aljosha Zosima steeds aan zijn broer denken. Daarom geeft hij Aljosha nu zijn zending. Niet om kloosterling te worden maar om als zielenherder de wereld in te gaan. Hij citeert het Johannesevangelie: “Als een graankorrel niet in de aarde valt en sterft, blijft het één graankorrel, maar wanneer hij sterft brengt hij veel vrucht voort.” En vervolgt dan: “Aljosha, jij zult monnik in de wereld zijn. Veel tegenstanders zul je hebben, maar ook je ergste vijanden zullen je liefhebben. Het leven zal je veel ongeluk brengen, maar juist daardoor zul je gelukkig zijn. Je zult het leven zegenen en je zult maken dat ook anderen het zegenen – dat is het allerbelangrijkste.”

1.3 Stephen Dedalus *James Joyce, 1916*

“Heb je ooit gevoeld dat je een roeping had?” vraagt een van de priesterdocenten op het Jezuïetencollege aan Stephen Dedalus, hoofdpersoon van James Joyce's *Zelfportret van de kunstenaar als jonge man*.

Stephen is dan zestien en leeft sinds enkele maanden in staat van doodzonde. Meermalen bezocht hij een prostituee, wat hij niet durfde te biechten. In een driedaagse retraite dreigt pater Arnall de jonge Stephen en zijn klas met alle verschrikkingen van de hel

wanneer in hun stervensuur een ongebiechte doodzonde hun ziel zou bezwaren. Elke dag stookt hij het hellevuur nog wat heter. “De sulfureuze zwavel in de hel zal eeuwig met onuitsprekelijke felheid branden. O, hoe vreselijk is het lot van die ellendige wezens! Het bloed ziet en kookt in de aderen, de hersenen koken in de schedel, het hart in de borstkas gloeit en staat op barsten, de darmen zijn een laaiende massa brandende pulp, de zachte ogen vlammen als gesmolten bollen.”

Zijn preken missen hun uitwerking niet. In doodsangst beseft Stephen dat er slechts één redding is: ogenblikkelijk gaan biechten. Maar niet bij pater Arnall! Hij snelt naar de kerk om de hoek, waar hij een milde biechtvader treft.

Na absolutie en penitentie begint voor Stephen een nieuw leven. “Hij schreed naar huis, zich bewust van een onzichtbare genade die zijn ledematen doordrong en licht maakte. Hij had gebiecht en God had hem vergeven. Zijn ziel was weer schoon, vroom en vrolijk.” Dagelijks verzamelt hij zich nu schatten in de hemel. “Bijna kon hij voelen hoe zijn ziel met vrome vingers aanslagen maakte op een enorm kasregister en hoe het bedrag van zijn aankoop direct in de hemel tevoorschijn kwam, niet als een getal, maar als een ijle wierookkolom of als een broze bloem.”

In die verheven sferen wordt Stephen door de roepingenpater benaderd, die hem vertelt hoe de roeping tot het priesterschap niet alleen zeer eervol is, maar bovendien de belofte van de grootste macht op aarde in zich draagt. “Geen koning of keizer op deze aardbol heeft de macht van een priester van God. Geen engel of aartsengel in de hemel, geen heilige, niet eens Onze Lieve Vrouwe zelf heeft de macht waarover een priester van God beschikt: de sleutelmacht, de macht tot het binden en ontbinden van de zonde.” Alsmede de macht “om de grote God uit de hemel te laten afdalen naar het altaar en de vorm van brood en wijn te doen

aannemen. Wat een ontzettende macht, Stephen!” En Stephen ziet zich al, getooid met de trotse Jezuïetenletters achter zijn naam: “Eerwaarde pater Stephen Dedalus, S.J.”

Toch zal het priesterschap Stephens toekomst niet worden. Korte tijd later ziet hij een meisje aan het strand. Met haar voeten in het water kijkt zij uit over de zee. “Ze leek iemand die door tovenarij was veranderd in de gedaante van een vreemde, prachtige zeevogel.” Voor Stephen is zij de epifanie die hem zijn werkelijke roeping openbaart: tot kunstenaar, dienaar van de universele schoonheid. Stephen Dedalus, zijn achternaam getrouw, maakt zich vleugels en ontvlucht wat hij vanuit zijn nieuwe perspectief nog slechts kan zien als een beklemmende gevangenis.

1.4 Een anonieme plattelandspastoor *George Bernanos, 1936*

Hoofdpersoon van George Bernanos' *Dagboek van een dorpspastoor* is de jonge pastoor van Ambricourt, in het noordwesten van Frankrijk. Eenzaam en onzeker zoekt hij zijn weg, behalve door maagklachten ook nog voortdurend gekweld door twijfel of hij zijn roeping wel waardig vervult. Een oudere collega gebiedt hem om vooral streng te zijn. “Wrijf het ze goed in! Wij zijn het zout der aarde, niet de honing! De ware priester is nooit geliefd, onthoud dat! Zorg dat je altijd en bovenal wordt gerespecteerd en gehoorzaamd!”

Wat is hij verschrikkelijk eenzaam, deze naamloze priester. Slechts zijn dagboek is hem tot metgezel. Hij denkt terug aan zijn ellendige jeugd. Vader stierf jong, moeder werd ziek en hij werd uitbesteed aan een tante die een smerige kroeg uitbaatte waar de mijnwerkers uit de streek hun schamele loon verdrongen. Daar, op de vloer achter de tap maakte hij zijn huiswerk voor school en las Gorki's *Mijn jeugd*.